

طرح و تزئینات رنگی در نشان‌های قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی سده ۸ تا ۱۳ ه.ق.*

منیره گزیک‌نژاد^۱؛ علیرضا شیخی^{۲*}

^۱ کارشناس ارشد ارتباط تصویری، گروه ارتباط تصویری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.
^۲ دانشیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

(دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۲۶، پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۴/۲۴)

چکیده

قاریان به‌منظور مکث و یا پایان تلاوت روزانه از علامت‌هایی بهره گرفتند و مذهبین به‌منظور زیباسازی آیات قرآنی این نشانه‌ها را تزئین کردند. هدف این پژوهش، مطالعه ساختار بصری طرح و تزئین در نشان‌های قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی از سده ۸ تا ۱۳ ه.ق می‌باشد. حال این پرسش مطرح می‌شود که ویژگی‌های بصری تزئینی به‌کاررفته در نشان‌های آیات قرآن‌های موجود در موزه شیخ احمد جامی از سده هشت تا سیزدهم هجری چیست؟ رویکرد پژوهش، کیفی و روش تحقیق توصیفی و تحلیلی بوده و شانزده نمونه قرآن که دارای نشان بودند انتخاب گردید. یافته‌ها نشان داد که قرآن‌های خطی موزه شیخ احمد جامی دارای نشان‌های سرسوره، جزو، حزب، سجده، خمسه، عشره، ختم آیات و ترکیبی است. سیر تحول طرح و رنگ در نشان‌های مختلف قرآن‌های خطی موزه شیخ جام از شکل ساده و بدون تزئین به‌سوی انسجام گراییده است. این آرایه‌ها در بادی امر با رنگ‌مایه‌های محدود و به‌ویژه زر ناب شروع گردید و از قرن ششم هجری به بعد عناصر رنگی متنوع دیگر به آن اضافه شد و با حفظ زمینه طلا، رنگ‌های پرمایه و موثر همچون لاجورد، شنجرف، سفیدآب، زرنیخی (زردروشن)، سرنج، سبز زنگاری پا به عرصه خودنمایی گذارده است. زیبایی و ظرافت تذهیب در قرون دهم و یازدهم به اوج رسیده و این تعالی و تکامل تا اواخر قرن سیزدهم تداوم یافته است.

واژگان کلیدی

ساختار بصری نشان‌ها، تذهیب و تزئین، قرآن‌ها، مجموعه شیخ احمد جامی، تربت جام.

استناد: گزیک‌نژاد، منیره؛ شیخی، علیرضا (۱۴۰۲)، طرح و تزئینات رنگی در نشان‌های قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی سده ۸ تا ۱۳ ه.ق، نشریه رهپویه

هنرهای تجسمی، ۶(۳)، ۱۵-۲۸. DOI: <https://doi.org/10.22034/ra.2023.546988.1164>

* مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «بررسی صفحه‌آرایی صفحات افتتاح و انجام در قرآن‌های خطی موزه شیخ احمد جامی از عصر سلجوقی تا عصر قاجار» می‌باشد که با راهنمایی نگارنده دوم ارائه شده است.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۵۵۳۳۸۰۱۶؛ E-mail: a.sheikhi@art.ac.ir

مقدمه

آرامگاه شیخ احمد جامی مدفن و مقبره شیخ احمد جامی، با قدمتی نزدیک به ۸۰۰ سال در شهرستان تربت جام در استان خراسان رضوی واقع شده است. این بنا مربوط به سده ۹ تا ۱۲ ه.ق یکی از جاذبه‌های گردشگری استان خراسان رضوی می‌باشد. این بقعه در واقع یک مجموعه است که از بخش‌های مختلفی چون مقبره شیخ احمد، ایوان، گنبدخانه، مسجد کرمانی، گنبد سفید، مسجد عتیق، مدرسه امیر جلال‌الدین فیروزشاهی و مسجد جامع نو تشکیل شده که قرآن‌ها در گنبدخانه محفوظ است.

مجموعه شیخ احمد جامی دارای قرآن‌های خطی نفیسی است که نشان‌های متعددی را در خود به یادگار دارند. نیاز به جداسازی آیات و سوره‌ها نخستین تزئینات در قالب پایان آیتی‌ها و سرسوره‌ها و نیاز به جداسازی دیگر تقسیمات قرآنی نشانه‌هایی چون علائم پنج‌آیه (خمس)، ده‌آیه (عشر)، حزب و سجده را سبب شد. در همین راستا، تعداد ۱۶ نمونه از قرآن‌های خطی از عصر سلجوقی تا عصر قاجار موجود در موزه قرآن شیخ جام انتخاب شده است که ۳ عدد از قرن هشتم ه.ق، ۲ عدد از قرن نهم ه.ق، ۲ عدد از قرن دهم ه.ق، ۲ عدد از قرن دوازدهم ه.ق و ۲ عدد از قرن سیزدهم ه.ق را شامل می‌شود. نشان‌ها و عناصر گیاهی، در این ۱۶ نمونه قرآن خطی از عصر سلجوقی تا عصر قاجار متعدد بوده که ۸ نوع نشان سرسوره، جزو، حزب، سجده، خمس، عشره، ختم آیات و ترکیبی قابل مطالعه دارد. تاکنون قرآن‌های مذکور در دایره تفحص پژوهشگران نبوده است و منابع موجود در این زمینه بسیار اندک و انگشت‌شمار است. از این رو بازشناسی آرایه‌های تزئینی مورد استفاده در قرآن‌آرایی و نشان‌های سده ۸ تا ۱۳ ه.ق و در مجموعه شیخ جام هدف پژوهش است. بنابراین آرایه‌ها و ساختار عناصر تزئینی در نشان‌های قرآن‌های مذکور موزه شیخ جام چیست؟

روش پژوهش

معرفی جامع نشان‌های متعدد قرآن‌های خطی از قرن ۸ تا ۱۳ هجری در دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار در موزه قرآن شیخ احمد جامی از دستاوردهای پژوهش حاضر است. جامعه آماری که ۱۶ عدد نسخه خطی قرآن می‌باشد بر اساس اولویت و عدم تکرار تعداد ۱۶ نمونه از قرآن‌های خطی از موزه شیخ احمد جامی انتخاب نموده و مورد بررسی قرار گرفته است تا بیشترین میزان اطلاعات بر اساس سوالات پژوهش فراهم آید.

روش انجام پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و ابزار گردآوری اطلاعات با مطالعات اسنادی، کتابخانه‌ای و به‌ویژه میدانی انجام گرفته است.

پیشینه پژوهش

آرتور اپهام پوپ (۱۳۳۷) در کتاب *شاهکارهای هنر ایران* در باره صحافی ظریف و مینیاتورهای درخشان، سرلوح‌های عالی، در قرون مختلف و تذهیب‌های استادانه بحث می‌نماید. ریچارد اتینگهاوزن (۱۳۸۹)، در جلد پنجم کتاب *سیری در هنر ایران* که به فن تذهیب و نسخ خطی اختصاص دارد به بررسی ویژگی‌های کلی هنر تذهیب از صدر اسلام تا دوره صفویه در ایران پرداخته است. جلد اول تا چهارم مجموعه کتاب‌های *هنر اسلامی*

ناصر خلیلی (۱۳۷۹) از مهم‌ترین گردآوری‌های چاپ‌شده‌ی قرآنی محسوب می‌شود. مارتین لینگز (۱۳۷۷)، در کتاب *هنر خط و تذهیب قرآنی* از نظر معنایی به بررسی نقش مایه‌های قرآنی می‌پردازد. در فصلی از کتاب با عنوان اصول تذهیب قرآن به معرفی تزئینات قرآن به‌طور عام می‌پردازد. مجید فدائیان (۱۳۹۵)، در مجله *آستان هنر* با مقاله «مشخصات نسخه‌شناسی و خصوصیات خط و تذهیب قرآن بایسنقری بر اساس برگ‌های محفوظ در مجموعه آستان قدس رضوی» به بررسی دقیق خصوصیات اصلی این نسخه می‌پردازد. مریم خدام محمدی و محسن مرآئی (۱۳۹۴) در فصلنامه *نگره* با مقاله «بررسی طرح و تزئین در نشانه‌های پنج‌آیه در قرآن‌های سده اول تا نهم هجری قمری ایران» به شناسایی ویژگی‌های تزئینی نشانه‌های پنج‌آیه به کاررفته در قرآن‌های سده اول تا نهم هجری قمری می‌پردازند. مریم قندهاریون (۱۳۹۱) در مجله *آستان هنر*، به مطالعه تطبیقی آرایه‌های تزئینی و ترکیب‌بندی صفحات فاتحه‌الکتاب دو قرآن نفیس دوره صفوی (قرآن شماره ۱۲۶۵ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی و قرآن شماره ۳۹ کتابخانه و موزه ملی ملک) می‌پردازد. مهدی صحراگرد و لاله خوش‌مود (۱۳۹۴) در مجله *آستان هنر*، ویژگی‌های بصری صفحات افتتاح قرآن‌های چاپ سنگی بخارا، بر اساس نسخه‌های محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی را بسط می‌دهد. علی اصغر شیرازی و ابوالفضل صادق‌پور (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی تأثیر تزئینات نگاره‌های مانده از مانویان در تزئین قرآن‌های قرون اولیه اسلامی موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)» پس از بررسی ویژگی‌های تزئینات به کاررفته در قرآن‌های قرون یکم تا ششم هجری به بررسی و تطبیق آرایه‌های قرآنی با نگاره‌های مانویان می‌پردازد. آنچه لازم است ذکر شود اینکه قرآن‌های محفوظ در مجموعه شیخ احمد جامی تاکنون معرفی نشده و با توجه به غنای مصاحف خطی از سده ۸ تا ۱۳ هجری هیچ مطالعه‌ای بر آن صورت نپذیرفته است.

مبانی نظری پژوهش

نشان‌ها در قرآن

در *دایره‌المعارف قرآن کریم* تقسیمات قرآنی بدین گونه دسته‌بندی شده است: ۱. تقسیم‌بندی قرآن به سوره‌ها و آیات؛ ۲. تقسیم‌بندی آیه‌ها و سوره‌ها با توجه به زمان و مکان نزول؛ ۳. تقسیم‌بندی سوره‌ها با توجه به بلندی و کوتاهی و شماره آیات؛ ۴. تقسیم‌بندی سوره‌ها با توجه به سرآغازهایشان؛ ۵. تقسیم قرآن با توجه به شمار آیات، کلمات و حروف به اجزا، احزاب، ارباب و غیره؛ ۶. تقسیم‌بندی محتوای قرآن پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی؛ ۱۳۸۲: ۴۱۹-۴۲۱).

تذهیب در قرآن‌های قرون نخستین شامل آیات، سرسوره‌ها و در بعضی از قرآن‌ها تزئیناتی در انتهای سوره بود که معمولاً ساده و با نقوش هندسی ترسیم شده بود. «نخستین تذهیب‌ها را فقط در محل جدایی آیه‌ها شاهدیم که در قرآن‌های سبک حجازی نمایی کاملاً بدوی و ابتدایی دارد و در قرآن‌های سبک اولیه‌ی عباسی از قرون دوم به بعد است که صورتی پیچیده‌تر به خود می‌گیرد» (خلیلی، ۱۳۷۹: ۲۱). همچنین، در قرآن

آثار مذهب‌ان مسلمان راه یافت. این نقوش عبارت بود از گل نیلوفر آبی، گل صدتومانی و همچنین نمادهای مذهب بودایی چون انواع گره‌ها و زنجیره‌ها» (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۹).

«از آخر قرن هفتم، نگارگران ایرانی برای تذهیب کتاب‌های شعر و سایر آثاری که از تصویر می‌آکنند هنر تذهیب خاص خود را پدید آوردند» (لینگز، ۱۳۷۷: ۱۷۱). در قرون هشتم و نهم نفیس‌ترین قرآن‌ها به دستور حکام ممالیک در سوریه و مصر تهیه شد. نشانه‌های قرآن‌های مملوکی معمولاً به فرم دایره یا برخی موارد سروگونه است که در اطراف دایره مرکزی ترسیم شده است.

از خصوصیات تذهیب قرن دهم، صفحات متعدد تذهیب شده با نقوش اسلیمی و ابری‌سازی تزئین شده است و هنرمندان این دوره هنر اسلیمی را به کمال رساندند. تک‌نگاره‌های گیاهی بدیعی چون گل‌های صدتومانی و گل سرخ بر نقوش تذهیب افزوده شد. از ویژگی‌های این دوره، می‌توان به سایه‌روشن و تذهیب معرق اشاره نمود (اتینگهاوزن، ۱۳۸۹: ۱۹۶۹).

در دوره صفوی سبک سرفصل‌نگاری دوره تیموری ادامه یافت و در درون تریج‌ها و یا در بالا همراه با نواری از اسلیمی‌ها قرار گرفت. قرآن‌ها غالباً طوری کتابت می‌شدند که خطوط بالا، وسط و پایین نسبت به خطوط دیگر درشت‌تر بوده و بعضی اوقات به رنگ‌های مختلف مثل طلایی و در تقابل با آبی نوشته می‌شد. نسخه‌های دوره صفوی معمولاً با یک رشته از صفحات تزئین یافته آغاز می‌شود. در ابتدا عموماً یک شمشه با طرح ستاره است و یا در دو صفحه مقابل هم دو شمشه با طرح ستاره نقش خورده است (لینگز، ۱۳۷۷: ۲۶۰).

بسیاری از قرآن‌های این دوره دارای حاشیه‌های بزرگی هستند که مناظر طبیعی، شاخه‌های نباتی متصل به برگ‌های باریک و ابرهای چینی بر آن نقش شده است و رنگ‌های متنوع طلایی، زرد و سبز در آن‌ها به کار رفته است. در بعضی از موارد برای ایجاد تابین و تعارض از رنگ نقره‌ای تیره در آن بهره گرفته‌اند و به تدریج رنگ آبی در زمینه جانشین رنگ زیبای لاجورد دوران تیموری شده است. از ویژگی‌های قرآن‌های دوران صفوی اجرای چند سرلوح در یک قرآن بر خلاف دوران گذشته؛ پرداختن به مرصع‌سازی؛ ساخت‌وساز تذهیب‌های سنجاقی یا سنجاق‌نشان؛ اجرای بیش از پنج نوع جدول در قرآن‌ها، استفاده از نقوش بته‌جقه‌ای و سروی در آرایش‌های قرآنی؛ استفاده از سیاه‌قلم در اجرای تذهیب‌ها؛ استفاده از تذهیب معرق بسان جلد‌های سوخت در قرآن هستند (کارگر و دیگران، ۱۳۹۰: ۷۶).

شیوه تزئین نسخ خطی در اوایل دوره قاجار، به‌خصوص دوره فتحعلی‌شاه، در ادامه دوره صفویه بوده است. به تدریج توجه به جزئیات و ریزه‌کاری‌های فراوان در تزئین، به‌خصوص در دوره ناصرالدین‌شاه، شدت بیشتری می‌یابد. قسمت پایین سرلوح‌های قاجاری معمولاً به یک کتیبه بازوبندی اختصاص دارد و کتیبه‌ها باریک و کشیده‌اند. رنگ‌های به‌کاررفته بسیار شاد و خالص‌اند. در اینجا بر خلاف دوره تیموری که رنگ غالب، لاجوردی است رنگ طلایی غلبه دارد و رنگ قرمز شنگرف نیز به مقدار وسیعی به‌کار رفته است. در صفحات سرلوح‌دار دوره قاجاری معمولاً بین خط باریک نزدیک لبه کاغذ (کمند) و

آرایه‌هایی شامل پنجمین و دهمین آیه محلی برای مکت، پایان تلاوت روزانه و تقسیم‌بندی بین جزء‌های دیگر بود (اتینگهاوزن، ۱۳۸۹: ۲۲۳). بیشتر نقش‌مایه‌ها در قرآن‌های قرون اولیه را نقش ستاره هشت‌پر، درختانی همچون نخل با برگ‌های فراوان یا سرو و غیره و همچنین الهاماتی از نقوش ساسانی مانند نخل دوپر تشکیل می‌دهد. به‌نظر ناصر خلیلی (۱۳۷۹، ۲۲) منبع عمده الهام تذهیب در قرآن‌های اولیه روابط هندسی، گل‌وبرگ خاورمیانه و آرایش‌های معماری بود. در یک تقسیم‌بندی کلی (از لحاظ محل قرارگیری) نشان‌ها را می‌توان به نشان‌های پنج‌آیه، ده‌آیه، حزب، جزء و سجده تقسیم کرد. این نشان‌ها در قرون اول و دوم توسط خوشنویس و در هنگام کتابت قرآن انجام می‌پذیرفت، اما پس از آن مذهبتین به طرح و تزئین این نشان‌ها پرداختند.

نشان‌های متصل به سرسوره در حاشیه لبه بیرونی صفحه و در امتداد سرسوره، یا جسیده به آن نشان داده می‌شد. علائم حزب و جزء به دو صورت به کار می‌رفت: یا همانند نشان متصل به سرسوره در امتداد کتیبه‌هایی که حاوی عنوان جزء و یا بدون نوشته بود و یا همانند نشان پنج و ده‌آیه در حاشیه صفحه و در کادرهایی به فرم اشکال هندسی متنوع به کار می‌رفت. علائم سجده نیز با اشکال متنوع هندسی در حاشیه کاربرد داشت (خدام محمدی، ۱۳۹۳: ۱۶).

«برخی در قدیم، در پایان هر پنج آیه از یک سوره کلمه خمس می‌گذاشتند. برخی به جای کلمه خمس حرف خ می‌گذاشتند. تقسیم قرآن را به خمس و عشر در زمان مأمون عباسی و به امر او انجام دادند و احتمالاً به دستور حجاج به این اقدام مبادرت شده است» (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۱۰۰۴). «عشر از تقسیمات قرآنی است. قبل از شماره‌گذاری آیات قرآن برای تمیز آیات هر سوره (مخصوصاً سوره‌های طویل قرآن) هر ده آیه را به نام عشر مشخص می‌کردند و کلمه عشر را برای نمایاندن آن به کار می‌بردند و این عمل را تعشیر قرآن می‌نامیدند» (همان، ۱۴۵۶).

به تناسب فاخر بودن و شخص سفارش‌دهنده قرآن، تزئینات قرآنی، مفصل‌تر و با دقت بیشتری انجام می‌گرفت. برخی از این نشان‌ها فاقد نوشته بود و برخی با کلماتی چون خمس، الخمس، وقف یا حروفی چون خ و یا حرف ه که با در نظر گرفتن حروف ابجد منطبق با شماره آیه بود معمولاً به خط کوفی با رنگ طلایی نگاشته می‌شد. برخی از نشانه‌های آیات در زمان کتابت قرآن‌ها و برخی در سال‌ها یا قرون بعد الحاق شده است.

در نسخ قرون اول تا سوم هجری نشانه‌های پنج آیه، درون متن و بعد از هر پنج آیه به کار می‌رفت. از قرن پنجم، نشان‌ها رفته‌رفته به درون حاشیه کشیده شد اما همچنان نشان‌های درون متن نیز دیده می‌شود. نشانه‌ی حاشیه به‌کاررفته در نسخ این دوران را می‌توان در دو گروه تداعی‌گر نقش سرو و دایره دسته‌بندی کرد. دسته‌ای دیگر از نشانه‌های قرن ۴-۶ ق را نقوشی به فرم دایره‌هایی به همراه رسم دالبرهایی در محیط آن یا گل چهارتا هشت‌پر تشکیل می‌دهد (خدام محمدی و مرآتی، ۱۳۹۴) در دوره سلجوقیان اشکال درهم‌تافته و هندسی مانند ستاره هشت‌پر دیده می‌شود. اتینگهاوزن از نقوش برگ نخلی نام می‌برد که گاهی زمینه یا فضای کتیبه‌ها را پوشانیده است (اتینگهاوزن، ۱۳۸۹: ۱۹۶۷).

«پس از چیرگی مغول‌ها در قرن هفتم ه. ق تصاویر چینی نیز به

جدول با نقوش اسلیمی و ختایی طلااندازی می‌شود و تنها مرکز گل‌ها رنگ‌آمیزی می‌شوند. در دوره قاجار تمایل به افزایش طول سرلوح وجود دارد (رهنورد، ۱۳۸۸: ۱۳۴-۱۳۷) استفاده زیاد از گل‌ها، خصوصاً گل‌های پنج‌پر و برگ مویی که با دقت پایین طراحی و قلم‌گیری شده‌اند، یکی دیگر از ویژگی‌های تذهیب این دوره است. بر خلاف دوران پیشین که در تمامی ساقه‌ها و برگ‌ها از رنگ طلایی استفاده می‌شد، در دوره قاجار شاهد استفاده از برگ‌های رنگین می‌باشیم.

نشان‌ها در قرآن‌های مجموعه شیخ احمد جامی

سرسوره‌ها

برای شناخت و معرفی پدیده‌های بصری، جست‌وجو در قواعد، عناصر و اجزای تشکیل‌دهنده آن‌ها ضروری است. دانستن این عوامل به آگاهی از رابطه متقابل میان محرک‌های بصری و درک بهتر این آثار می‌انجامد. در این بخش بر اساس مطالعات و مباحث طرح و تزئین نشان‌های قرآن‌های خطی موزه شیخ‌احمدجامی، مطالعه تطبیقی یافته‌ها در قالب جدول تنظیم گردیده‌اند. این مشخصات در هشت جدول گردآوری شده است. مقایسه تطبیقی نشان‌های سرسوره قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ‌احمدجامی در جدول (۱) مورد بررسی قرار گرفته است.

نشان‌های سرسوره در قرآن‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد تنوع این نشان‌ها در قرآن عصر گورکانیان هند بسیار بیشتر است و تنوع ترنج‌های لاجورد خبر از اهمیت نشان سرسوره می‌دهد. قالب کلی ده نشان با تأکید بر ترنج است. نشان یازدهم سرترنج و نشان دوازدهم نیم‌شمسه است. تأکید این نشان‌ها توسط شرفه‌ها مضاعف شده است. ظرافت در طراحی و پرکاری در دوازده ترنج، بارز است که ده تا از آن‌ها با تأکید بر نقوش دایره‌شکل بنا شده و دو عدد بر نیم‌شمسه استوار است. تلفیق اسلیمی‌های زرین و ترنج‌های متنوع و نقوش گیاهی از ویژگی‌های تذهیب عصر گورکانی است.

نشان‌های سرسوره عصر تیموری در قرآن ۵۰ به‌صورت شمشه‌ای طراحی شده که تزئیناتی ظریف و درهم‌تابیده آن را در برگرفته و تا قسمت اتصال به سرسوره ادامه می‌یابد و در امتداد آن شرفه‌ای کوتاه و ظریف چشم‌نوازی می‌کند. در قرآن ایلخانی، شمشه‌ای که گلی سه‌برگ در مرکز و گلی چندبرگ در اطراف را در برگرفته با شرفه‌ای تا حاشیه سفید کاغذ امتداد می‌یابد. در قرآن عصر قاجار نشان سرسوره در قالب ترنجی طراحی شده که نقوش درونی ظریف و دورگیری ضخیمی را داراست. شرفه‌ای در امتداد اتصال ترنج به سرسوره کشیدگی ترنج را مضاعف کرده است.

در نشان‌های عصر گورکانیان هند رنگ‌های لاجورد، زرین، شنجرف، فیروزه، سبز زنگاری، سیاه به‌کاررفته و اسلیمی‌های زرین با ترنج‌های رنگی بر زمینه لاجورد درهم‌تنیده شده‌اند. در قرآن عصر تیموری رنگ اصلی زرین است و با دورگیری سیاه و لاجورد کنترل شده است. در قرآن ایلخانی رنگ‌های سبز زنگاری، شنجرف، لاجورد زیبایی رنگ زرین را چشم‌نوازتر می‌کنند. در قرآن دوره قاجاریه رنگ غالب زرین بوده و مرصع‌نمودن اثر با خطوط ظریف و قوی و اندکی رنگ شنجرف نشان

داده شده است (جدول ۱).

نشان جزو

نشان‌های جزو در قرآن‌های مورد مطالعه (جدول ۲) نشان می‌دهد تنوع این نشان‌ها در قرآن عصر ایلخانی بیشتر است و سه نشان خورشیدی خبراز اهمیت نشان جزو می‌دهد. قالب کلی هر سه دایره با تأکید بر شمشه شش است. فروزان بودن این نشان‌ها توسط شرفه‌ها به نمایش گذاشته شده است. ظرافت در طراحی و پرکاری در دو شمشه، بارز است که یکی از آن‌ها با تأکید بر نقوش دایره‌شکل بنا شده و دیگری بر گره دوازده‌تاند. تلفیق گره هندسی و نقوش گیاهی از ویژگی‌های تذهیب عصر ایلخانی است. نشان جزو عصر تیموری در قرآن ۴۳ به‌صورت ساده در قالب دایره‌ای طراحی شده که نقش گلی را در برگرفته و بالای آن توسط شرفه، آن را به فرمی اشکی تبدیل نموده است. در قرآن گورکانی فرم کاملاً مستطیل و متأثر از فرم کتیبه‌های تیموری است. کلمه کوفی جزو در میان اسلیمی‌ها را زنجیره‌ای در برمی‌گیرد و در بالای آن ردیف اسلیمی و شرفه خودنمایی می‌کند.

در نشان‌های ایلخانی رنگ‌های زرین، سبز زنگاری و شنجرف به‌کاررفته و مرصع کردن نشان‌ها به‌صورت کوچک و ظریف انجام شده، در قرآن تیموری رنگ اصلی زرین، و سیاه آن را کنترل نموده و در قرآن گورکانی رنگ غالب لاجورد است و مرصع‌نمودن اثر با حجم بیشتری در رنگ‌های سبز زنگاری و شنجرف نشان داده شده است. رنگ‌ها متأثر از آثار عصر تیموری است.

نشان حزب

نشان‌های حزب در قرآن‌های مورد مطالعه (جدول ۳) نشان می‌دهد تنوع این نشان‌ها در قرآن عصر تیموری بیشتر است و سه نشان شمشه‌ای خیر از اهمیت نشان می‌دهد. قالب کلی هر سه دایره با تأکید بر شمشه است. اهمیت دو نشان اول توسط شرفه‌ها به نمایش گذاشته شده است. ظرافت در طراحی و پرکاری در دو شمشه، بارز است که یکی از آن‌ها با تأکید بر نقوش شمشه، ترنج و گل‌های چهارپر بنا شده و دیگری بر شمشه‌ای با شرفه‌هایی ظریف و تکرار شونده دارد. نشان حزب عصر تیموری در قرآن ۴۳ به‌صورت ساده در قالب دایره‌ای طراحی شده که نقش گلی را در برگرفته و بالای آن توسط شرفه، آن را به فرمی اشکی تبدیل نموده است. در قرآن ۴۲ نشان حزب به خط توقیع آمیخته به رقع بدون تزئین کتابت شده است. در قرآن قاجاریه ۳۸ فرم ترنج به‌صورت اشک با شرفه‌هایی کشیده تبدیل شده است.

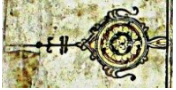
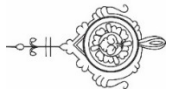

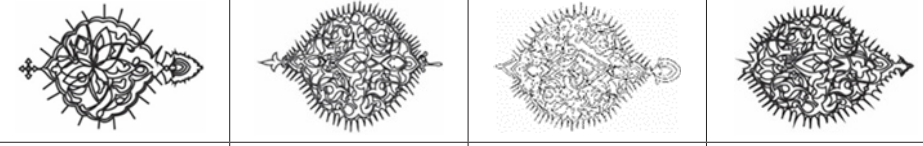

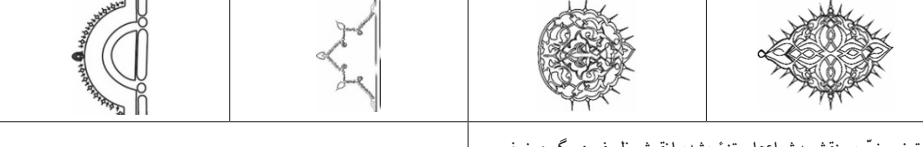
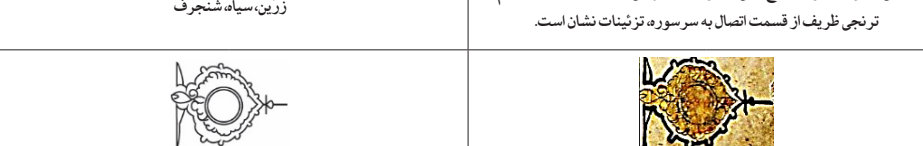

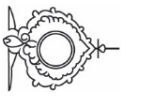
در نشان‌های تیموری رنگ غالب سه نشان، زرین بوده که با رنگ‌های لاجورد، سیاه، سبز، شنجرف، سفید، گل‌بهی آذین شده است. در نشان انتهایی رنگ کتابت قلم شنجرف است. در قرآن دوره قاجاری رنگ غالب، زرین بوده که با دورنگ سیاه و شنجرف کنترل شده است.

نشان سجده

مطالعه تطبیقی بر روی نشان‌های سجده در قرآن‌های مورد مطالعه‌ی جدول (۴) نشان می‌دهد تنوع این نشان‌ها در قرآن عصر تیموری به شماره

طرح و تزئینات رنگی در نشان‌های
قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی سده ۸ تا ۱۳ هـ.ق

جدول ۱. نشان‌های سرسوره قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

ردیف	دوره	قرآن	ساختار ترکیب بصری	ساختار رنگی
۱	ایلخانی	۱	گلی زرّین در مرکز، گلی چندبرگ در اطراف شمشه باشرفه‌ای لاجورد که تا حاشیه سفید کاغذ امتداد یافته است.	سبز رنگاری، شنجرف، زرّین، لاجورد
				
۲	تیموری	۵۰	شمسه‌ای باشعاع‌هایی زرّین، درهم‌تابیده و حلزونی، تزئیناتی ظریف و لاجورد در اطراف که به مرکز سرسوره اتصال دارد، اجزا، نشان است.	رنگ زرّین، دورگیری سیاه و لاجورد
				
۳	گورکانیان هند	۳۶	ترنجی لاجورد و منقش به اسلیمی‌های زرّین با ترنج‌های رنگی در جهات مختلف و شرفه‌هایی لاجورد در اطراف، تزئینات آن است.	لاجورد، زرّین، شنجرف، فیروزه، سبزرنگاری، سیاه
				
				
				
				
				
۴	قاجاریه	۳۸	ترنجی زرّین، منقش به شعاع‌هایی تزئین‌شده با نقوشی ظریف، دورگیری ضخیم، ترنجی ظریف از قسمت اتصال به سرسوره، تزئینات نشان است.	زرّین، سیاه، شنجرف
				

جدول ۲. نشان‌های جزو قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

ردیف	دوره	قرآن	ساختار ترکیب بصری	ساختار رنگی
۱	ایلخانی	۱	۱. نشان گل دوازده‌پر زَرین با نقاط تزئینی در اطراف است. ۲. شمس‌های زَرین در مرکز با بافت گره هندسی، شش شمس در اطراف، نیم‌دایره‌هایی مزین به گل‌هایی پنج‌پر، سه‌پر و زَرین، حلقه‌ای با گره هندسی در اطراف، شرفه‌هایی کشیده، تزئینات نشان است. ۳. شمس‌های زَرین و دهر در مرکز، شش ضلعی‌هایی منتظم در اطراف، ستاره‌هایی پنج‌پر در ردیف بعد، چندین دایره ظریف که تمام این نقوش را در بر گرفته، گل‌هایی با تکرار فضای دایره‌ای با گلی سه‌پر گ در میان آن، شرفه‌هایی در اطراف تزئینات نشان است. ۱. زَرین، شنجراف، لاجورد ۳.۲. زَرین، لاجورد، سیاه، شنجراف، سبزرنگاری	
۲	تیموری	۴۳	شمس‌های زَرین با شعاع‌ها و نیم‌ترنجی در قسمت فوقانی، نقوش گیاهی ظریف در مرکز و حلقه‌ای لاجورد در اطراف که به صورت شرفه تا حاشیه سفید کاغذ امتداد دارد عناصر نشان است.	رنگ زَرین، لاجورد، دورگیری سیاه
۳	گورکانیان هند	۳۱	عنوان سرسوره به قلم سفید آب و خط کوفی تزئینی با تسمه‌ای منقش به گره‌های هندسی در اطراف، کمندی مزین به نقوش اسلیمی با ترنج‌هایی رنگی، شرفه‌هایی در قسمت بالا، این کتیبه را آراسته است.	لاجورد، زَرین، سفید، شنجراف، فیروزه، سیاه

در برگرفته و بالای آن توسط ترنج و شرفه، آن را به فرمی اشکی تبدیل نموده است. نشان‌های شمس‌های ۱ و ۲ قرآن ۴۶ با شعاع‌ها، گلی سه‌پر گ در مرکز، تزئینات نقوش گیاهی و شرفه‌هایی امتداد یافته تا حاشیه سفید کاغذ طراحی شده‌اند. نشان خمس ۳ قرآن ۴۶ به صورت دایره‌ای گل‌های پنج‌پر ظریف و کلمه «خمس» به خط کوفی ساده را در برگرفته است. دو نیم‌ترنج در قسمت انتهایی آن سبب ثبات اتصال آن از مرکز به متن کتابت شده است. نشان شمس‌های ۴ قرآن ۴۶ با شعاع‌ها و شرفه‌ها که تا حاشیه کاغذ امتداد یافته و کلمه «خمس» به خط نسخ را در برمی‌گیرند. نشان‌های خمس گورکانی در قرآن ۳۱ در قالب دایره‌ای با تأکید بر فرم شمس طراحی شده‌اند. این شمس‌ها بسیار پرکار بوده و ترنج‌های رنگی، اسلیمی‌های زَرین، گره هندسی‌های اطراف نشان خمس ۱، شرفه‌های اطراف و در نشان خمس ۳ شرفه‌هایی بلند و ریشه‌ای که به واسطه‌ی یک ترنج کوچک به شمس اتصال یافته‌اند، به چشم می‌خورند. نشان خمس ایلخانی با فرم کلی دایره و تأکید بر قالب شمس‌های تابناک که با شعاع‌ها و نقوش از اطراف به بیرون امتداد یافته، شرفه‌های دو و سه‌تایی در اطراف نقوش نشان، خودنمایی می‌کنند.

در نشان‌های تیموری رنگ غالب زَرین بوده که رنگ‌های لاجورد، سفید، شنجراف و سبز برای تزئین و تأکید آن‌ها به کار رفته‌اند. در قرآن

۵۰ زیاد است و سه نشان، فرم کاملاً مربعی دارند که متأثر از فرم کتیبه‌های این دوران است. کلمات کوفی «صلوه»، «سجده»، «صلوه» در میان اسلیمی‌ها را کادرهایی ضخیم با دورگیری ظریف دربر می‌گیرد. نشان سجده چهارم شمس‌های با شرفه‌هایی ظریف و تکرار شونده است که حس حرکت را در بیننده ایجاد می‌کند. کلمه کوفی تزئینی سجده‌ی درون شمس را حلقه‌ها و شرفه‌ها دربر می‌گیرد. در نشان‌های سجده‌ی دوره تیموری رنگ غالب زَرین بوده که رنگ‌های لاجورد، سفید، قهوه‌ای و سیاه جهت مرصع کردن اثر به کار رفته است.

نشان خمس

نشان‌های خمس در قرآن‌های مورد مطالعه در جدول (۵) نشان می‌دهد تنوع این نشان‌ها به ترتیب در قرآن‌های عصر تیموری، گورکانیان هند و ایلخانی روند افولی دارد و ۹ نشان شمس، اهمیت نشان خمس را نمایان می‌کند. قالب کلی هر ۹ نشان قرآن‌های تیموری دایره با تأکید بر شمس است. فروزان بودن این نشان‌ها توسط تزئینات ظریف اسلیمی و شرفه‌ها به نمایش گذاشته شده است. ظرافت در طراحی و پرکاری در چهار شمس‌ی ابتدایی، بارز است. تزئینات اسلیمی در هم‌تنیده کلمه «خمس» که به کوفی تزئینی کتابت شده را در برگرفته است. پنج نشان بعدی نیز با فرم دایره‌ای به صورت ساده‌تر طراحی شده است. نشان خمس قرآن ۴۳ نقش گلی را

جدول ۳. نشان‌های حزب قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

ردیف	دوره	قرآن	ساختار ترکیب بصری	ساختار رنگی
۱	تیموریان	۴۰ و ۵۰ و ۴۳ و ۴۲	<p>۱. شمسهای دارای شعاع، تسمه با کمر بند در دو طرف آن، نقوشی به شکل گل چهاربرگ به صورت یک در میان، شمسه‌هایی در لابه‌لای ترنج‌ها و گل‌ها، شرفه‌هایی هشتی یا دوایر فوقانی اجزای نشان است.</p> <p>۲. شمس‌های با شعاع‌ها، حلقه‌ای در اطراف، گل‌هایی پنج‌پر با دورگیری ظریف به همراه تسمه‌ای با تزئینات نقطه‌ای، شرفه‌ها و دوایری در انتهای آن، کتابت متن وسط شمسه به کوفی تزئینی، تزئینات نشان است.</p> <p>۳. مانند نشان جزو قرآن شماره ۴۳ بوده، فاقد شرفه پایین است.</p> <p>۴. در حاشیه مقابل عطف، عبارت «ربع‌الجزء» به خط «توقیع آمیخته به رفاع» کتابت شده است.</p>	<p>۱. زرین، لاجورد، سیاه، سبز، شنجرف، سفید، گل‌بهی</p> <p>۲. زرین، لاجورد، سیاه، سفید</p> <p>۳. زرین، سیاه، لاجورد</p> <p>۴. شنجرف</p>
				
۲	قاجاریه	۳۸	<p>ترنجی در قسمت فوقانی و تحتانی با شرفه‌هایی ظریف و بلند تزئینات نشان است.</p>	<p>زرین، شنجرف، سیاه</p>
				

گورکانی رنگ غالب لاجورد است و مرصع کردن اثر با حجم بیشتری در رنگ‌های، زرین، سبز زنگاری، شنجرف، گل‌بهی، سفید و سیاه نشان داده شده است. در نشان ایلخانی رنگ‌های زرین، شنجرف و لاجورد به کار رفته است که مرصع نمودن نشان به صورت ظریف و در هم تنیده انجام یافته است.

نشان عشر

این نشان‌ها در قرآن‌های عصر تیموری دارای تنوع بیشتری است. غالب کلی پنج نشان عشره تیموری، دایره با تأکید بر شمسه است (جدول ۶). فروزان بودن این نشان‌ها توسط شرفه‌ها به نمایش گذاشته شده است. نشان‌های قرآن‌های شماره ۴۰ شمسه‌ای مزین به نقوش گیاهی و گره

هندسی بوده که حرف «ع» به خط ثلث را احاطه کرده‌اند. نشان ۵۰ شمسه‌ای با شعاع‌ها و شرفه‌هایی تکرار شونده است که کلمه کوفی تزئینی «عشره» را در برمی‌گیرد. نشان قرآن ۴۳ به صورت ساده قالب دایره‌ای شعاع‌ها و شرفه‌هایی کوتاه دارد که کلمه «عشر» به خط کوفی تزئینی را در برگرفته است. نشان قرآن ۴۶ شمسه‌ای با شعاع‌ها و شرفه‌ها که تا حاشیه کاغذ امتداد یافته و کلمه «عشر» به خط نسخ را محصور کرده‌اند.

قرآن دوره ایلخانی برگرفته از دایره و به شکل شمسه است. تزئینات اسلیمی، شعاع‌ها و شرفه‌هایی ظریف کلمه‌ی مرکزی شمسه که «عشره» به خط کوفی تزئینی است را در برمی‌گیرند. در قرآن گورکانی فرم برگرفته از دایره برای تأکید جهت نمایش شمسه می‌باشد. اسلیمی‌ها و

ترنج‌های رنگی، حلقه‌ای با تزئینات گره هندسی و شرفه‌ها کلمه «عشر» حرف «ع» در حاشیه مقابل عطف کتابت شده است. رنگ اصلی به کار رفته در نشان‌های تیموری زرین بوده که رنگ‌های زرد، صورتی، لاجورد، سفید، سیاه، شنجرف در مرصع کردن اثر به کار گرفته شده‌اند. در قرآن دوره ایلخانی رنگ غالب زرین است و مرصع نمودن

جدول ۴. نشان‌های سجده قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

رديف	دوره	قرآن	ساختار ترکیب بصری	ساختار رنگی
۱	تیموریان	۵۰	<p>۱. مربعی منقش به تزئینات نقطه‌ای و اسلیمی، کتابت عبارت «صلوه» به کوفی بر زمینه، کادرهایی ضخیم در اطراف با دورگیری ظریف عناصر نشان است.</p> <p>۲. مانند نشان سجده شماره ۱ بوده با این تفاوت که لابه‌لای اسلیمی‌ها عبارت «سجده» به خط کوفی نگاشته شده است.</p> <p>۳. مانند نشان سجده شماره ۱ است با این تفاوت که رنگ زمینه زرین و نقاط تزئینی به رنگ سیاه بر زمینه دیده می‌شود.</p> <p>۴. مانند نشان حزب قرآن شماره ۵۰ است با این تفاوت که متن کتابت درون شمشه «سجده» است.</p>	سیاه و ۲ و ۳ و ۴. لاجورد، سفید، قهوه‌ای، زرین، سیاه
			<p>نشان سجده ۱، قرآن به شماره ۵۰</p> <p>نشان سجده ۲، قرآن به شماره ۵۰</p> <p>نشان سجده ۳، قرآن به شماره ۵۰</p> <p>نشان سجده ۴، قرآن شماره ۵۰</p>	
			<p>آنالیز خطی نشان سجده ۱، قرآن به شماره ۵۰</p> <p>آنالیز خطی نشان سجده ۲، قرآن به شماره ۵۰</p> <p>آنالیز خطی نشان سجده ۳، قرآن به شماره ۵۰</p> <p>آنالیز خطی نشان سجده ۴، قرآن به شماره ۵۰</p>	

جدول ۵. نشان‌های خمسه قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

رديف	دوره	قرآن	ساختار ترکیب بصری	ساختار رنگی
۱	ایلخانی	۱	<p>ترنجی در مقابل عطف، شمشه‌ای در مرکز با شعاع‌ها و نقوشی از اطراف به بیرون امتداد یافته، شرفه‌های دوتا و سه‌تا در اطراف، اجزا، نشان است.</p>	زرین، شنجرف، لاجورد
			نشان خمس، قرآن به شماره ۱	آنالیز خطی نشان خمس، قرآن به شماره ۱
۲	تیموری	۵۰ و ۴۳ و ۴۶	<p>۱. شمشه‌ای با تزئینات اسلیمی در هم تنیده، نقاطی روی آن‌ها، کتابت عبارت «خمسه» به خط کوفی تزئینی در مرکز آن، تزئینات نشان است.</p> <p>۲ و ۳ و ۴. مانند نشان خمس ۱ بوده فقط در تزئینات اسلیمی اندکی متفاوت‌اند.</p> <p>۵. مانند نشان جزو قرآن شماره ۴۳ بوده، فاقد شرفه، دارای متن کتابت «خمسه» به کوفی تزئینی است.</p> <p>۶. شمشه‌ای با شعاع‌ها و تزئینات نقوش گیاهی و گلی سه‌برگ در مرکز، تسمه‌ای با گره‌های هندسی، شرفه‌هایی امتداد یافته تا حاشیه کاغذ عناصر نشان است.</p> <p>۷. مانند نشان خمس ۶ است، فقط قسمت درونی شمشه به رنگ لاجورد و کتابت عبارت «خمس» به نسخ در مرکز است.</p> <p>۸. شمشه‌ای با شعاع‌های درخشانده، گل‌های پنج‌پر ظریف، دو نیم‌ترنج در قسمت انتهایی آن، کتابت کلمه «خمس» به خط کوفی ساده در مرکز، نشان را مزین کرده است.</p> <p>۹. شمشه‌ای با شعاع‌ها و شرفه‌ها، دو شرفه کشیده و بلند از بالا و پایین بر روی حاشیه کاغذ، کتابت عبارت «خمس» به نسخ در مرکز، عناصر نشان است.</p>	۱ و ۲ و ۳ و ۴. زرین، لاجورد، سفید و ۵. زرین، لاجورد و ۶ و ۷. زرین، شنجرف، سبز، لاجورد و ۸. زرین و ۹. زرین، لاجورد، شنجرف

اثر با حجم بیشتری در رنگ‌های شنجرف، سیاه و لاجورد نشان داده شده است. در قرآن گورکانی رنگ غالب لاجورد است و مرصع‌نمودن اثر با حجم بیشتری در رنگ‌های زرین، شنجرف، سفید نشان داده شده است. در نشان‌های قاجاری رنگ غالب شمشه زرین بوده که با لاجورد، سیاه

ادامه جدول ۵. نشان‌های خمسه قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

ساختار رنگی		ساختار ترکیب بصری		قرآن	دوره	ردیف
						
نشان خمسه ۴، قرآن ۵۰	نشان خمسه ۳، قرآن ۵۰	نشان خمسه ۲، قرآن ۵۰	نشان خمسه ۱، قرآن ۵۰			
						
					۵۰ و ۴۳ و ۴۶	گورکانیان همد
نشان خمسه ۴، قرآن ۴۶	نشان خمسه ۳، قرآن ۴۶	نشان خمسه ۲، قرآن ۴۶	نشان خمسه ۱، قرآن ۴۶	نشان خمسه، قرآن به شماره ۴۳		۲
						
<p>۱. شمشه‌ای با ترنج‌ها، شعاع‌هایی با گره هندسی در اطراف است. ۲. شمشه‌ای مزین به اسلیمی‌ها، منقش به ترنج‌ها، نقطه‌هایی سه‌تایی روی زمینه و شرفه‌هایی در اطراف، کتابت عبارت «خمسه» به کوفی تزئینی در مرکز، تزئینات نشان است. ۳. شمشه‌ای با ترنج‌هایی بر روی اسلیمی‌ها، شرفه‌ای بلند و پرکار و گلی متصل به آن، کتابت عبارت «خمسه» در مرکز به خط کوفی تزئینی عناصر نشان هست.</p>						
						
نشان خمسه ۳، قرآن به شماره ۳۱	نشان خمسه ۲، قرآن به شماره ۳۱	نشان خمسه ۱، قرآن به شماره ۳۱				
						

جدول ۶. نشان‌های عشره قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

ردیف	دوره	قرآن	ساختار ترکیب بصری	ساختار رنگی
۱	ایلخانی	۱	شمسه‌ای با تزئینات اسلامی، شعاع‌ها و شرفه‌هایی ظریف و نقاطی به صورت یک درمیان بر روی شرفه‌ها، عناصر آن است.	زرّین، شنجرف، سیاه، لاجورد
۲	تیموری	۴۰ و ۵۰ و ۴۳ و ۴۶	۱. شمشه‌ای مزین به نقوش گیاهی و حرف «ع» به خط ثلث، تسمه‌ای با گره‌های هندسی، شعاع‌ها و شرفه‌هایی آن را احاطه کرده‌است. ۲. مانند نشان عشره شماره ۱ با تفاوت رنگ زمینه است. ۳. مانند نشان حزب قرآن شماره ۵۰ است با تفاوت متن کتابت «عشره» است. ۴. مانند نشان جزو قرآن شماره ۴۳ بوده، فاقد شرفه، دارای متن کتابت «عشر» به کوفی تزئینی است. ۵. مانند نشان خمس ۴، قرآن شماره ۴۶ با تفاوت متن کتابت که «عشر» می‌باشد.	۱. زرد، شنجرف، زرّین، سفید، سیاه، لاجورد ۲. صورتی، شنجرف، زرّین، سفید، سیاه، لاجورد ۳. زرّین، لاجورد، سیاه، سفید ۴. زرّین، لاجورد ۵. مانند ۴، شنجرف
			 نشان عشره، قرآن به شماره ۱	 آنالیز خطی نشان عشره، قرآن به شماره ۱
			 نشان عشره، قرآن به شماره ۴۶	 نشان عشره، قرآن به شماره ۴۳
			 نشان عشره، قرآن به شماره ۵۰	 نشان عشره ۲، قرآن شماره ۴۰ به
			 نشان عشره ۱، قرآن به شماره ۴۰	
				
				
			شمسه‌ای با اسلیمی‌ها و ترنج‌های رنگی، شرفه‌هایی در اطراف، کتابت کلمه «عشر» به خط کوفی تزئینی و حلقه‌ای با تزئینات گره هندسی بر شمشه مرکزی، عناصر نشان است.	لاجورد، زرّین، شنجرف، سفید
			 نشان عشره، قرآن به شماره ۳۱	 آنالیز خطی نشان عشره، قرآن به شماره ۳۱
			۱. شمشه‌ای با نقوش تزئینی درونی، دوایری ظریف و شرفه‌هایی بلند، نقاطی سه‌تایی بر قسمت اتصال شرفه‌ها با محیط دایره اجزا، نشان است. ۲. کتابت حرف «ع» در حاشیه مقابل عطف است.	۱. زرّین، لاجورد، سیاه، شنجرف ۲. شنجرف
			 نشان عشره، قرآن به شماره ۳۸	 نشان عشره، قرآن به شماره ۷۳
				

دومی، دایره‌ای با نقطه‌ای در منتهی‌الیه سمت راست به سمت بالا قرار دارد. در دوره ایلخانی فرم کلی نشان دایره بوده که شامل گلی دوازده‌پر، نقطه‌هایی بر روی گل‌برگ‌ها که یک گل سه‌برگ را در مرکز احاطه کرده‌اند. در دوره افشاریه فرم کلی نشان دایره‌ای توخالی است که در پایان آخرین کلمه‌ی آیه واقع شده است.

در نشان‌های دوره تیموری رنگ غالب زرین بوده که با سیاه، لاجورد و شنجرف مرصع شده است. در قرآن گورکانی رنگ غالب زرین بوده که مرصع‌نمودن نشان‌ها با حجم بیشتری در رنگ‌های سیاه، لاجورد، شنجرف و قهوه‌ای نشان داده شده است. در دوره قاجاری رنگ غالب نشان اولی زرین بوده که با سیاه و شنجرف کنترل شده است. نشان دیگری فاقد رنگ زمینه با رنگ سیاه دایره و نقطه‌ای شنجرف تزئین شده است. در نشان دوره ایلخانی رنگ اصلی زرین است و مرصع کردن اثر با حجم بیشتری در رنگ‌های شنجرف و سبز زنگاری نشان داده شده است. نشان دوره افشاریه به رنگ شنجرف جهت تأکید در پایان آیات طراحی شده است.

و شنجرف کنترل می‌شود. نشان دیگری که حرف «ع» بوده، به رنگ شنجرف است.

نشان آیه

مطالعه تطبیقی بر روی نشان‌های ختم آیات در قرآن‌های مورد مطالعه‌ی جدول (۷) نشان می‌دهد که تنوع این نشان‌ها در عصر تیموری و گورکانی بیشتر است. در دوره تیموری قالب کلی نشان‌ها دایره و شمشه است. گل‌های طراحی شده با تنوع گل‌برگ‌ها به صورت شش‌پر، بیست‌و‌چهار‌پر و شمشه‌ای بدون پر دیده می‌شود. ظرافت در طراحی و ایجاد چرخش و حس حرکت در این نشان‌ها بارز است. در دوره گورکانی فرم کلی نشان‌ها دایره با تأکید بر شمشه است. گل‌های دوازده‌پر، شش‌پر و بدون پر با دورگیری ظریف و نقاط و یا شرفه‌هایی بر انتهای گل‌برگ‌ها حس حرکت و چرخش را نشان می‌دهد.

در دوره قاجار، فرم کلی نشان‌ها شامل دایره است؛ اولی شمشه‌ای تقسیم‌شده به چهار قسمت که بر هر قسمت یک نقطه واقع شده است.

جدول ۷. نشان‌های ختم آیات قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

ردیف	دوره	قرآن	ساختار ترکیب بصری	ساختار رنگی
۱	ایلخانی	۱	گلی زرین و دوازده‌پر با نقطه‌هایی شنجرف در قسمت فوقانی، گلی سه‌پر بر زمینه در مرکز است.	زرین، شنجرف، سبزرنگاری
۲	تیموریان	۴۰ و ۵۰ و ۴۳ و ۴۶	۱. به شکل گل شش‌پر با نقطه‌های کوچک و دورگیری که بر بالای آخرین واژه قرار دارد. ۲. گل‌های زرین بیست‌و‌چهار‌پر یا قلم‌گیری ظریف، دوایری لاجورد روی برگ گل‌ها است. ۳. مانند نشان ختم آیات قرآن به شماره ۴۰ است. ۴. شمشه‌ای، بادورگیری و نقطه‌ای در مرکز است. ۵. به شنجرف در مرکز و نقاطی تزئینی بر محیط است شکل گل چندپر با دورگیری و نقطه‌ای به رنگ.	۱. زرین، سیاه ۲. مانند ۱، لاجورد ۳ و ۴. زرین، شنجرف، سیاه ۵. زرین، لاجورد، شنجرف
۲	تیموریان	۴۰ و ۵۰ و ۴۳ و ۴۶	قرآن به شماره ۵۰	نشان ختم آیات ۲، قرآن ۴۶
۲	تیموریان	۴۰ و ۵۰ و ۴۳ و ۴۶	قرآن به شماره ۴۰	نشان ۱، قرآن ۴۶
۲	گورکانیان هند	۳۱	۱. گل‌های دوازده‌پر با نقاطی در محیط است. ۲. دارای خطوط ظریف، نقاطی بر محیط دایره و نقطه‌ای در مرکز است. ۳. به صورت گره‌هایی درهم‌تنیده که شرفه‌هایی از آن‌ها خارج شده‌اند. ۴. به شکل گلی قهوه‌ای رنگ در پایان آیات واقع شده است.	نشان ختم آیات ۲، قرآن به شماره ۳۱
۲	گورکانیان هند	۳۱	نشان ختم آیات ۱، قرآن به شماره ۳۱	نشان ختم آیات ۳، قرآن به شماره ۳۱
			نشان ختم آیات ۴، قرآن به شماره ۳۱	

ادامه جدول ۷. نشان‌های ختم آیات قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

دایره‌ای شنجرف و توخالی، که در پایان آخرین کلمه آیه قرار دارد.	شنجرف			
نشان ختم آیات، قرآن به شماره ۶۸		۶۸	۴	
۱. شمس‌ای با چهار قسمت تقریباً مساوی و بر روی اتصال هر قسمت با محیط آن نقطه‌ای واقع شده است. ۲. یک دایره توخالی با نقطه‌ای در مرکز است.	۱. زرّین، سیاه، شنجرف ۲. سیاه، شنجرف			
نشان ختم آیات، قرآن به شماره ۳۸		۳۸	۵	

نشان متفرقه

ترئینات معماری و ظروف و اشیای پیرامون خویش برای تزئین آن‌ها بهره برده‌اند. قرآن‌های خطی موزه شیخ احمد جامی نشانه‌های بی‌نظیری دارند که تاکنون مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته‌اند. با بررسی نشانه‌ها در قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی و تطبیق نقش‌مایه‌های توان چنین پنداشت که برخی از نشانه‌های قرآن‌ها هم‌زمان با کتابت نسخه و تعدادی دیگر پس از کتابت نسخه در سال‌ها و یا حتی قرون بعد الحاق شده است. با بررسی ویژگی‌های طرح و نقش در نشانه‌های قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی سده ۸ تا ۱۳ هجری در پاسخ به سؤال پژوهش می‌توان بیان کرد: ویژگی‌های خاص، نوآوری‌ها و ویژگی‌های بارز نشان‌ها در شانزده قرآن این مجموعه نشان می‌دهد که تنوع نشان‌ها در عصر تیموری از زمان‌های دیگر بیشتر است، رنگ غالب در اکثر نشان‌ها زرّین بوده که با رنگ‌های متنوع دیگر، اسلیمی‌ها، نقوش کوچک و ظریف مرصع شده است. در قرآن عهد گورکائی رنگ غالب نشان‌ها لاجورد است که مرصع‌نمودن اثر با حجم بیشتری در رنگ‌های متنوع نشان داده شده است. این قرآن‌ها دارای نشان‌های ترکیبی و متفرقه بوده که در دیگر قرآن‌های خطی کم‌تر دیده شده یا حتی ملاحظه نشده است. قلم‌گیری‌های ظریف و متنوع در طراحی و ایجاد چرخش و حس حرکت در این نشان‌ها بارز است. خط کتابت عنوان نشان‌ها در مرکز غالباً کوفی تزئینی، کوفی ساده و کم‌تر نسخ است که تزئینات اسلیمی، شعاع‌ها و شرفه‌های ظریف این کلمات مرکزی را در بر گرفته است. نشان سجده تنها در دوره تیموری و در قرآن شماره ۵۰ با تنوع ۴ عدد دیده شد. نشان‌های جزو در دوره ایلخانی در قرآن‌های این مجموعه بیشتر بوده که سه نشان خورشیدی خبر از اهمیت این نشان می‌دهد. نشان‌های سرسوره در قرآن عصر گورکائی بسیار بیشتر بوده و به شکل ترنج‌های لاجورد بوده که اهمیت نشان سرسوره را در این قرآن نشان می‌دهد.

نشان‌های سرسوره، جزو، سجده، خمس، عشره و ترکیبی موجود در قرآن‌های موزه شیخ احمد جامی در سده هشتم به صورت نقش‌اندازی با اسلیمی‌های بسیار ظریفی که به‌طور هنرمندانه‌ای با عبور از یکدیگر گره‌های هندسی ظریفی ایجاد کرده‌اند با هنرمندی تمام طراحی شده است.

نشان‌های ترکیبی در قرآن‌های مورد مطالعه در جدول (۸) نشان می‌دهد تنوع این نشان‌ها در قرآن‌های عصر تیموری بیشتر است. نشان قرآن شماره ۵۰ که ترکیب فرم یک شمس با دو مربع است، کلمات کوفی «خمس»، «صلوه» و «جزو» به ترتیب از بالا به پایین کتابت شده است. قالب کلی دو نشان قرآن‌های ۴۳ و ۴۶ دایره با تأکید بر شمس است. در نشان ۴۳ بر مرکز شمس‌ها عبارات «عشر»، «خمس»، «عشر»، «خمس»، «عشر» به خط کوفی تزئینی کتابت شده است. در نشان ۴۲ بر مرکز شمس‌ها عبارات «خمس» و «عشر» به خط نسخ کتابت شده است.

نشان ترکیبی عصر گورکائی ترکیب دو و سه فرم دایره‌ای با تأکید بر شمس است. نشان ترکیبی اول شامل اتصال دو شمس مرصع لاجورد بوده که با ترنجی به هم اتصال یافته‌اند. کلمات کوفی تزئینی «خمس» و «عشر» را این شمس‌های پرکار با شرفه‌هایی ریشه‌ای در برگرفته‌اند. نشان ترکیب دوم، اتصال سه شمس مذهب و مرصع بوده که کلمات کوفی تزئینی «عشر»، «خمس» و «عشر» را به ترتیب از بالا به پایین در برمی‌گیرد.

در نشان‌های تیموری رنگ غالب زرّین بوده که با رنگ‌های لاجورد، سفید، قهوه‌ای، سیاه و شنجرف مرصع کردن نشان‌ها به صورت کوچک و ظریف انجام شده است. در قرآن گورکائی رنگ غالب لاجورد است و مرصع‌نمودن اثر را حجم بیشتری در رنگ‌های زرّین، شنجرف، فیروزه، سیاه، سبزه‌نگاری نشان داده است. رنگ‌ها متأثر از آثار عصر تیموریان است.

نتیجه‌گیری

ترسیم و تذهیب نشان‌ها در قرآن کریم به‌عنوان علامتی جهت اطلاع تلاوت‌کننده‌ی کلام‌الله از قرون اولیه اسلام مورد توجه کاتبان و مذهبین قرآن قرار داشت. در این نشانه‌ها نقوش انسانی و حیوانی هیچ جایگاهی ندارد، اما نقوش گیاهی و ویژگی مشترک همه‌ی آن‌هاست. ریشه اهمیت به گیاه‌رامی توان در باورهای کهن تقدس گیاه نزد ایرانیان باستان جست‌وجو کرد. هنرمندان ایرانی در تمام دوره‌ها با الهام از گل‌ها و درختان در

جدول ۸. نشان‌های ترکیبی قرآن‌های محفوظ در موزه شیخ احمد جامی. منبع: (موزه شیخ احمد جامی)

ردیف	دوره	قرآن	ساختار ترکیب بصری	ساختار رنگی
۱	تیموریان	۵۰ و ۴۲ و ۴۶	۱. سه نشان متصل خمسه، صلو و جزو به خط کوفی که به دوتای ابتدای در جداول قبلی پرداخته شد و نشان تختانی شبیه نشان «سجده» با تفاوت متن کتابت است. ۲. در مرکز شمشه بر زمینه زرین عبارات «عشر»، «خمسه»، «عشر»، «خمسه»، «عشر» کتابت شده است. ۳. ترکیبی از دو نشان خمس و عشر در مصحف می‌باشد.	۱. لاجورد، سفید، قهوه‌ای، زرین، سیاه ۲. زرین، لاجورد ۳. مانند ۲، شنجرف
			<p>نشان ترکیبی، قرآن به شماره ۵۰</p> <p>نشان ترکیبی، قرآن به شماره ۴۳</p> <p>نشان ترکیبی، قرآن به شماره ۴۶</p>	<p>نشان ترکیبی، قرآن به شماره ۴۶</p>
۲	گورکانیان همد	۳۱	۱. دو شمشه منتهب و مرصع با ترنجی متصل به هم، شرفه‌هایی ریشه‌ای، کتابت کلمات «خمس» و «عشر» به خط کوفی تزئینی، اجزاء نشان است. ۲. مانند نشان ترکیبی ۱، قرآن با شماره ۳۱ است با تفاوت اتصال یک شمشه دیگر و کتابت کلمات «عشر»، «خمس»، «عشر» از بالا به پایین است.	۱. شنجرف، فیروزه، سیاه، لاجورد، زرین ۲. مانند نشان ۱، سبزه‌نگاری
			<p>نشان ترکیبی ۱، قرآن به شماره ۳۱</p> <p>نشان ترکیبی ۲، قرآن به شماره ۳۱</p>	<p>نشان ترکیبی ۲، قرآن به شماره ۳۱</p>

و بلند، نشان عشر، شمشه‌ای زرین با شعاع‌هایی لاجورد و نقوش تزئینی درونی، دوایی ظریف و سیاه و شرفه‌هایی بلند و سیاه در اطراف، نقاطی شنجرف و سه‌تایی بر قسمت اتصال شرفه‌ها به محیط دایره و نوشتار حرف «ع» در مرکز است که به‌سختی خوانده می‌شود.

فهرست منابع فارسی

- ایتنگهاوزن، ریچارد (۱۳۸۹)، فن تذهیب و نسخه‌پردازی در آرتور ایپام پوپ، سیر و صورت‌تقائسی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- افشار مهاجر، کامران (۱۳۸۳)، پایه و اصول صفحه‌آرایی، تهران: شرکت نشر کتاب‌های درسی ایران.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۹)، هنر مقدس: اصول و روش‌ها، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- پاکباز، روین (۱۳۸۶)، دایره‌المعارف هنر، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۷)، دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، ج. ۲، تهران: دوستان و ناهید.
- خلیلی، ناصر (۱۳۷۹)، مجموعه هنر اسلامی، ج. ۱: سبک عباسی، ترجمه پیام بهتاش، تهران: کارنگ.
- خلیلی، ناصر (۱۳۸۰)، مجموعه هنر اسلامی، ج. ۲: کارهای استادانه، ترجمه پیام بهتاش، تهران: کارنگ.
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۸)، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، کتاب‌آرایی، تهران: سمت.
- فضایلی، حبیب‌اله (۱۳۵۰)، اطلس خط، اصفهان: انجمن آثار ملی اصفهان.
- کارگر، محمد رضا؛ ساریخانی، مجید (۱۳۹۰)، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، تهران: سمت.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷)، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی

نشانه‌ها با ایجاد دالبرهای بیضی‌شکل متنوع و رنگین در اطراف دایره مرکزی و استفاده از اسلیمی‌های طلائی ظریف و دقیق و به شکل منظم و با تکرار هندسی به شکل شبکه‌های درهم‌تنیده پیچیده مشاهده شد. تأثیرپذیری و تأثیرگذاری نسخ قرآنی مملوکیان در مصر و سوریه و اسپانیا رانمی‌توان در شیوه تزئین نشانه‌های قرآن‌ها نادیده گرفت. هرچند ترسیم نشان‌ها در این نواحی در قرن ششم تا هشتم بیشتر به قرون قبل از ششم ایران نزدیک‌تر است تا نقوش هم‌زمان خود در ایران. در سده نهم هجری نشان‌های جزو و حزب و خمس، به شکل شمشه‌ای زرین با شعاع‌ها و نقوش گیاهی ظریف و زرین در مرکز با دورگیری سیاه و حلقه‌های لاجورد در اطراف شمشه با شرفه‌هایی بلند که تا حاشیه کاغذ امتداد یافته، دیده می‌شود. نشان ترکیبی آن به‌صورت پنج‌تایی و ترکیبی از خمس و عشر است. در سده دهم نشان‌های خمس و عشره به شکل شمشه‌ای با شعاع‌هایی زرین، کمربندی دارای گره هندسی شنجرف با نقوش گیاهی ظریف در مرکز شمشه که گاه دارای شرفه‌هایی لاجورد و گاه فاقد آن بوده، قابل رؤیت است. در مرکز نشان، عبارت «خمسه» و «عشر» به قلم نسخ کتابت شده است. نشان آیات، یک شمشه زرین با دورگیری سیاه است که نقطه‌ای شنجرف در مرکز آن واقع شده است. نشان ختم آیات، در سده دهم به شکل دایره‌های شنجرف و توخالی در پایان آیات قرار دارد. در سده سیزدهم، نشان سرسوره، ترنجی زرین و منقوش به شعاع‌هایی تزئین شده با نقوشی ظریف و دورگیری ضخیم می‌باشد. نشان حزب، ترنجی زرین در قسمت فوقانی و تختانی به رنگ شنجرف، با قلم‌گیری سیاه و شرفه‌هایی ظریف

Dio: <https://doi.org/10.22070/negareh.2015.203>

خدام محمدی، مریم (۱۳۹۳)، بررسی و تحلیل نقوش به کاررفته در نشان‌های قرآن‌های سده ۴ تا پایان سده ۹ هجری قمری (با تأکید بر قرآن‌های موجود در گنجینه آستان قدس رضوی)، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد.

بیدهندی، تهران: گروس.
مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، مشهد: آستان قدس رضوی.
خدام محمدی، مریم؛ مراشی، محسن (۱۳۹۴)، بررسی طرح و تزئین در نشانه‌های پنج‌آیه در قرآن‌های سده اول تا نهم هجری قمری ایران، *فصلنامه علمی-پژوهشی نگره*، شماره ۳۳، ۴-۱۹.